

УДК 82.0:316.77

Ольга Біличенко,
доцент кафедри ЗРМіТІЛ Слов'янського
державного педагогічного університету

До проблеми формування соціокомунікативних засад дослідження художньої літератури

У статті зроблено спробу дослідити особливості соціокомунікативного підходу до проблем художньої літератури. Автор пропонує інтегративний погляд на феномен художньої літератури як комунікативний засіб відтворення соціальної пам'яті людства та її місце в системі соціальної комунікації.

Ключові слова: комунікативний засіб, соціальна комунікація, пам'ять людства, художня література.

Постановка проблеми. Сучасна епоха свідчить про швидкий розвиток наук і прискорення ідей синтезу різних галузей знань. Розширення міждисциплінарних зв'язків стало необхідною умовою подальшого розвитку гуманітарних наук. Одержало розповсюдження і комплексне вивчення художньої літератури, яке передбачає дослідження її проблем із залученням аналітичних засобів і методологічної бази інших наук, що стає надзвичайно актуальним у сфері наукової взаємодії.

Художню літературу відносять до синтетичних видів мистецтва, оскільки вона апелює до пам'яті органів відчуття людини так само, як і до інтуїції, ірреального, трансцендентного; тому-то можна сказати, що література — один із найуніверсальніших видів мистецтва. Вона викликає сильніші враження, переживання, ніж інші його види.

Текст як одиниця літературно-художньої комунікації перетворився на спеціальний об'єкт досліджень, що відзначаються структурно-семіотичною спрямованістю. До такого висновку дійшов Ю. Лотман [6—8]. Науковець підкреслював, що художній твір — унікальна за глибиною і потужністю духовно-творча система, діалектичний механізм пошуку істини, розуміння навколишнього світу та орієнтування в ньому.

Уявлення про художню літературу як систему і потреба в системному підході до її вивчення на різних рівнях, що випливає з такого визначення, має свою традицію. Можна згадати роботи Р. Якобсона двадцятих років минулого століття, його думки про систему поетичної мови [13]. Свого часу Ю. Тинянов, прагнучи зрозуміти складові художнього твору, ввів поняття "система" для визначення семантичної організації тексту і розробив положення про вплив словесної конструкції на глибинний зміст художнього твору [11, с. 12].

На необхідності системного вивчення літератури наголошував і М. Науман. На його думку, автор, твір і читач, процеси створення, читацького сприймання та існування літератури — взаємопов'язані й формують певну систему взаємостосунків [9, с. 93].

Плідними для нашого дослідження виявилися роботи О. Кривцуна, який розглядав літературний текст як відображення свідомості [3, с. 87]. Науковець переконував, що тексти закарбовують різні форми соціальної пам'яті, міфологічні та наукові уявлення про людину певної епохи. Художні твори відображають різні структури історичної психології з їхніми особливими формами поєднання раціонального і несвідомого, архетипового і новаторського. Теоретичним

аспектам співвідношення текстів художньої літератури, категорії автора в процесі художньої комунікації присвячені роботи О. Кагановської, О. Лапка, Е. Шестакової [2; 4; 12]. Теоретичний фундамент для досліджень такого плану був закладений роботами Л. Бриллоена, Н. Вінера, В. Костюка, М. Моїсеєва, А. Назаретяна, А. Урсула та Ю. Шрейдера.

Метою нашого дослідження є формування теоретико-методологічних засад інтегративного погляду на феномен художньої літератури як комунікативного засобу відтворення соціальної пам'яті людства та формування суспільної свідомості.

У зв'язку з цим одне з головних завдань, які визначили структуру і логіку нашого дослідження, полягає в тому, щоб показати, що система художньої літератури:

1) виступає відносно самостійним напрямом соціокомунікативістики і має свій власний предмет, свій категоріальний апарат, свої закони, свою історію;

2) вона виступає як комплексна галузь сучасного наукового знання, що містить результати досліджень цілого ряду наук, а також різноманітні рівні засвоєння комунікативної реальності і *методи* — загальнотеоретичний та емпіричний. Методологічне обґрунтування художньої літератури в системі соціальної комунікації увібрало: розкриття структури, принципів побудови знання, форм і засобів пізнання, методів і засобів діяльності.

Перш ніж розглядати особливості комунікативного підходу до вивчення художньої літератури, необхідно розглянути поняття художньої літератури. Нагадаємо, що літературою називають сукупність писемних і друкованих текстів, з яких виокремлюють корпус художніх творів — художню літературу. Визнання тексту твором словесного мистецтва залежить від суб'єктивного сприйняття його читачем. Різні уявлення про природу "художнього" визначали й різний склад саме художньої літератури.

Термін "література" виник порівняно недавно. До середини XVIII століття вживали слово "поезія". Завдяки французькій письменниці Жермені де Сталь (1766—1817) термін перенесли з поезії та риторики на всю гуманітарну писемність, виокремивши в її складі надзвичайно цінну частину, яку називають "класикою". До кінця XIX століття вживали вираз "красне письменство" або "художня література". Межа між двома поняттями "література" і "художня література" дуже тонка і ці визначення часто використовуються як синоніми. Коли говорять про художню літературу, зазвичай мають на увазі вигадане зображення, записане особливою

мовою, що передбачає наявність художньої образності. Найчастіше під художньою літературою розуміють вид словесного мистецтва, який може бути описаний у багатьох варіантах, але опирається визначенню в інваріанті, у відхиленні від його конкретних реалізацій.

Поняття художньої літератури може бути розглянуте, виходячи із визначення Г. В. Ф. Гегеля. Стосовно художньої літератури "твір, що має характер зовнішнього... буття" — це художній твір, друкований або писемний текст; "суб'єкт, що його продукує" — автор твору, а "суб'єкт, що його споглядає і перед ним вклоняється" — читач рукопису або книги. У гегелівському трактуванні художня література як вид словесного мистецтва стає системою. Властивість бути художнім твором набувається лише в системі: вона відсутня у тексті, узятому поза системою "автор — твір — читач".

У системі "література", як і в міркуваннях Ю. Лотмана, стосунки "автор — текст" і "текст — читач" мають спільний ланцюг — "текст", тому їхні стосунки — стосунки кореляції. Кореляція — вид взаємозв'язку, під час якого, на відміну від функціональної залежності, залежність однієї з ознак від інших ускладнюється рядом випадкових факторів. Ця залежність має ймовірнісний характер і проявляється у вигляді тенденцій. В акті художньої комунікації Ю. Лотман побачив прямий зв'язок, що йде від автора через твір до читача. Наявність кореляції в цьому випадку обумовлена залежністю читацького сприймання (стосунки "текст — читач") від авторської інтенції (стосунки "автор — текст"). Тому неможливо говорити, що сприймання художнього тексту — це завжди боротьба між читачем і автором. Істотно спрощує ситуацію тенденція до того, щоб твір, створений автором як художній, сприймався у відповідності з авторським задумом і проявлявся тим повніше, чим ширше стає коло читачів твору, і тим довше він функціонує в цьому колі.

Нині розробляються різні теорії комунікації, які одночасно виникли в багатьох академічних дисциплінах. Свій вклад у їхній розвиток внесли не тільки такі основні на сьогодні дисципліни в цій галузі, як психологія, соціологія, філософія, а й література. За переконанням багатьох фахівців, зокрема Н. Лейдермана, у ХХ столітті назріла необхідність відсторонення життєво-практичної свідомості від своїх безпосередніх носіїв, щоб за допомогою переосмислення подати її у філософсько-літературній формі, де застосовуються нові практики (новий роман, подвійне кодування, пастиш, створення безситуативних текстів), засоби літературної мови: широке розповсюдження одержують метаформа, метонімія, еліпсис — все те, що створює основу поетичних асоціацій і виводить стиль філософствування за межі логічного мислення, з тим, щоб потім знову до людей звернутися у формі, яка відкриває завісу непрозорості хаосу дійсності, що не піддається поясненню [5]. Інакше кажучи, література одержує свій матеріал з повсякденного, культурно обумовленого засобу розмірковувань, але формулює та перетворює їх таким чином, що теоретичні концепції, які в них закладені, у свою чергу, впливають на повсякденне мислення і повсякденну практику, змінюючи їх. Таким чином, зв'язок між культурною та теорією є взаємозалежним.

Згідно теорії Ю. Хабермаса, принципова відмінність комунікативної дії від усіх інших видів полягає в тому, що вона орієнтована на знаходження взаєморозуміння між соціальними об'єктами. Комунікація — це механізм координації планів соціальних суб'єктів, що взаємодіють. Комунікативний акт є взаємодією учасників, в ході якої вони об'єднуються не тільки загальними потоками відомостей, а й спільними нормами та цінностями, що регулюють процес обміну повідомленнями та їх спільне розуміння.

Комунікація в літературі через її культурну вкоріненість має практичне значення. Часто літературу розглядають

як "ідеологічний апарат держави". Крім того, вона виховує, дає відчуття новизни, прагнення до кращого. З цим пов'язаний образ "письменника-провидця", який знову став актуальним у наш час. Оскільки література безпосередньо пов'язана з філософією, їй притаманна соціальна прозорливість. У сучасних соціокультурних умовах література може виступати майже єдиним засобом самозбереження, а письменник-філософ може стати одним із перших моральних діячів сьогодення, якщо він закладає у своїх творах гуманістичні ідеї, гуманістичний потенціал, якого потребує дійсність.

Комунікативний підхід до вивчення художньої літератури об'єднує значну кількість комунікативних теорій. Можна виділити декілька:

1. Логічна теорія діалогу, яка не передбачає взаємопроникнення сторін, відкритість Іншому. Спілкування можливе тільки в одній заздалегідь обраній площині;

2. Феноменологічна традиція теорії комунікації багато в чому протилежна, з неї випливає, що справжній діалог може розвиватися тільки за умови наявності відвертих людських стосунків.

Будь-який твір мистецтва представляє особливий прийом встановлення комунікації. І, насамперед, це стосується художньої літератури, оскільки мова людини виступає умовою її здатності бачити, рухатися, мислити, і кожному з цих дій вона перетворює на комунікацію.

В Європі тенденція синкретичної єдності філософського і художнього полів своє втілення знайшла у філософських школах Франції (Ж. Делез, П. Рікер, Ю. Кристева, Ж. Дессон). Найбільший внесок у її розвиток зробив Б. Рассел, відомий засновник аналітичної філософії, філософії логічного атомізму, який з часом прийшов до літературної форми висловлювання і до поетичних можливостей мовлення, відіграв значну роль у становленні сучасної комунікації. Можна зазначити, що саме Б. Рассел одним з перших в аналітичній сфері виступив на захист метафоричності в мові, переконуючи, що в повсякденному житті ми не можемо вживати ідеальну мову, яка є досконалою.

У середині ХХ століття Б. Рассел у своїй літературній творчості розширив поняття раціональності, започаткував посткласичну раціональність, яка пов'язала логічні підвалини з культурно-історичним контекстом. Толерантність мистецтва літературної оповіді дала Б. Расселу можливість поєднати в своїх роботах попередній досвід не тільки культури, а й світобачення інших культур [14]. Саме Б. Рассел одним з перших західних дослідників усвідомив, що за умов зростання комунікації, інтенсивної взаємодії культур людство потребує діалогу, який би став основою взаєморозуміння в сучасному світі. Завдяки його працям сформувалось уявлення про цілісність світу, що виникло в межах художнього світобачення, з'явилась можливість співіснування різних точок зору, цінностей та методів.

Особливої актуальності комунікативні теорії абувають у період глобалізаційних процесів, коли формуються відкриті, взаємодіючі та взаємопов'язані культури. Повсякденне середовище спілкування наповнене численними символічними кодами, певними засобами комунікативної взаємодії. Під час комунікації ми застосовуємо моделі, які закріпилися в нашому соціокультурному середовищі в ході історичного розвитку.

Науковці зазначають, що в умовах розгалуженої діяльності суспільства обсяг нагромадженої інформації, зокрема художньої, збільшується [4]. У таких умовах соціальна комунікація починає відігравати все більшу роль. Особливої значущості вона набуває в сучасних умовах, коли здійснюється інформаційна революція — стрімке кількісне та якісне перетворення інформаційної сфери, що супроводжується трансформацією не тільки технічної, а й соціальної, соціокультурної основи постіндустріальної інформаційної спіль-

ноти, яка базується на багаторівневій та багатоплановій системі планетарних комунікативних процесів.

У комунікативістиці структура і функції комунікації розглядаються з позицій системного підходу. Відповідно до цієї концепції виокремлюються три основні функції комунікативного процесу в суспільстві, серед яких збереження і передавання наступним поколінням соціально-культурного надбання посідає чільне місце. В останніх культурних дослідженнях структурний функціоналізм відіграє роль метода, що розкриває багатозначність текстів як знакових структур.

Дослідження соціальної значущості синтетичного рівня комунікації спонукає нас до вивчення соціального аспекту культури, оскільки в ній зароджується і формуються специфічна комунікативна система — література. Треба зауважити, що мистецтво й культура здавна ставали об'єктами дослідження в соціології. Ще давні філософи відзначали, що між станом суспільства в цілому і мистецтвом як специфічною сферою суспільно значущої діяльності існує певна кореляція. У подальшому над цими проблемами працювали видатні діячі XVIII століття — Ж. Руссо, Д. Дідро, XIX та XX століть — І. Тен, О. Лосев, М. Бахтін.

Для того щоб зрозуміти конкретні зв'язки різних видів мистецтва із соціологією, необхідні були певні дослідження. Цим пояснюється формування спеціальних галузей соціологічних досліджень різних видів мистецтва та культури, зокрема, соціології літератури. Так, французький дослідник І. Тен намагався встановити зв'язки між змістом творів мистецтва і такими соціальними факторами, як соціальне середовище і розумовий рівень людей. Французький філософ і соціолог Ж. Гюйо досліджував проблему відтворення в мистецтві соціальної інтеграції.

Для визначення місця літератури в системі комунікації необхідно розглянути функціональні особливості семіотичних систем, зокрема літератури. Особливу увагу варто звернути на дослідження основних семіотичних аспектів досліджуваного об'єкта.

Треба зазначити, що семіотика висуває постулат про знак як про матеріальне утворення, що здатне правдиво відтворити інформацію, представляючи його у вигляді узагальненого концепту. Ю. Степанов, аналізуючи сучасний стан семіотики, дає пояснення, чому "принцип знака" був замінений "принципом висловлювання", що дало можливість розмежувати системи, в яких мають місце тільки знаки, але відсутні висловлювання, як, наприклад, у системі комунікативних сигналів тварин або в системі архітектурних символів, і системи, в яких висловлювання є [10, с. 5]. Водночас це наблизило семіотику до проблем комунікації в людському суспільстві і дало можливість виокремити спеціальну галузь семіотичних досліджень — мову і літературу — як вербальні комунікативні системи.

Однією з семіотичних закономірностей виступає опозиція — протиставлення знаків (символів) на основі різних ознак. Відносини протиставлення формують структуру як вербальної, так і невербальної систем. У висловлюваннях системні опозиції можуть виконувати інформаційну функцію.

Оцінюючи соціальну значущість твору художньої літератури з точки зору його комунікативної системи, зазначимо, що важливими є прийоми не тільки створення образу та його соціальної значущості, а й передавання інформації про соціальне середовище, соціальну ситуацію, в якій живуть та діють персонажі.

Текст виступає корелятом висловлювання і дискурсу в писемній формі комунікації. Тексти, що складають цілі оповідання в писемній формі, розрізняються за своїми функціями. Серед них ми можемо виділити і художні твори різних жанрів. Соціальна орієнтація в писемній комунікації чітко регламентована у виборі мовленнєвих одиниць — слів та словосполучень, в побудові речень і в структурі самого тексту.

У художніх творах як зразках мистецтва виокремлюється особлива одиниця — художній образ. Він складається зі значної кількості деталей, але природа їх як засобів комунікації одна — слова, словосполучення, речення, текст, які виступають вербальними одиницями. На відміну від цих одиниць, образ недискретний, він значною мірою символічний, оскільки в ньому узагальнюється людський досвід — не тільки психологічний, а й соціальний. Прийоми зображення соціально значущих характеристик персонажа різноманітні у різних авторів. Це може бути деталь одягу, особливості мовлення, опис невербальної поведінки. Прийом зображення внутрішнього і зовнішнього мовлення героя дає можливість автору повідомити інформацію не тільки про його соціальний статус, а і його ставлення до соціальної орієнтації в комунікації. Для правильного розуміння соціальної значущості художнього образу необхідно врахувати детермінованість його компонентів усім комплексом культури, що історично склалася та соціально обумовлена. Прикладом може бути глибокий та тонкий аналіз різних підходів Л. Толстого та Ф. Достоєвського до зображення соціального статусу своїх героїв, що був зроблений Л. Гінзбург [1, с. 5]. Це, за переконанням дослідниці, може служити зразком вивчення художнього зображення взаємин між концепцією особистості та соціальним середовищем певного історичного періоду.

Вивчення соціально значущих оцінок, які застосовують у сприйманні писемної комунікації — художнього твору, доводить, що вони обумовлені цілим рядом факторів — соціально-демографічним, соціально-психологічним та культурно-мовним. Автор свідомо або несвідомо враховує ці фактори і по-різному використовує весь обсяг засобів комунікативної системи лінгвістичного рівня.

Дослідники зазначають, що порівняння комунікативних систем у плані їхньої соціальної значущості показує, що жодній з них не можна надати перевагу, оскільки кожна виражає соціально значущі компоненти інформації своїми специфічними засобами у відповідності із власним комунікативним призначенням. Завдяки узагальнюючій та дієвій силі мистецтва зростає і соціальна значущість комунікативних систем як механізму впливу на суспільство та людей.

Висновки. Таким чином, зауважимо, що вивчення художніх текстів як свого роду комунікативних систем на семіотичному рівні через опозиції дає можливість встановити тенденції в розвитку та зміні соціальних цінностей суспільства. Застосовуючи принцип опозиції, можна створити семіотичні моделі світу, які будуть не просто схематичною моделлю соціуму, а й своєрідною програмою поведінки індивіда і колективу.

Іншою характеристикою семіотичних систем є їхня кумулятивна властивість, що розглядається інколи як їхня функція. Це властивість систем нагромаджувати нові елементи знань і співвідносити їх зі знаннями, інформацією, досвідом, що вже існують, зокрема і з досвідом соціальної комунікації. Нагромадженню знань сприяють семіотичні моделі, які в узагальненому вигляді містять основні правила поведінки особистості та колективу в певній комунікативній сфері. Тому ті комунікативні системи, що обслуговують такі сфери діяльності, як культура та мистецтво, відіграють важливу роль у розвитку соціуму.

Список використаної літератури

1. Гинзбург Л. Я. Человек за письменным столом : эссе. Из воспоминаний. Четыре повествования / Л. Я. Гинзбург. — Л. : Совет. писатель : Ленингр. отд-ние, 1989. — 605 с.
2. Кагановська О. М. Текстові концепти художньої прози: когнітивна та комунікативна динаміка : (на матеріалі фр. романістики середини ХХ сторіччя) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук / Олена Марківна Кагановська ; Київ. нац. лінгвіст. ун-т. — К., 2003. — 32 с.

3. *Кривцун О. А.* Психология творчества / О. А. Кривцун // Психологический журнал. — 1990. — Т. 11, № 5. — С. 87.
4. *Лапко О.* Категорія автора у світлі художньої комунікації і системного розуміння літературного твору / О. Лапко // Вісник Львівського університету. Серія філологічна : зб. наук. пр. — 2004. — Вип. 33 : Теорія літератури та порівняльне літературознавство, ч. 1. — С. 129—136.
5. *Лейдерман Н.* Постреализм: теоретический очерк / Н. Лейдерман ; Урал. отд-ние Рос. акад. образования. — Екатеринбург : Ин-т филол. исслед. и образоват. стратегий "Словесник", 2005. — 249 с.
6. *Лотман Ю. М.* О двух моделях коммуникации в системе культуры / Ю. М. Лотман // Избранные статьи. В 3 т. Т. 1 : Статьи по семиотике и топологии культуры / Ю. М. Лотман. — Таллинн, 1992. — С. 76—89.
7. *Лотман Ю. М.* Семиотика культуры и понятие текста / Ю. М. Лотман // Труды по знаковым системам : учёные записки Тартуского гос. ун-та. — 1981. — Т. 12, вып. 515. — С. 3—7.
8. *Лотман Ю. М.* Текст у тексті / Ю. М. Лотман ; пер. М. Приходи // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. — Львів, 2002. — С. 581—597.
9. *Науман М.* Литературное произведение и история литературы : сб. избр. работ : [пер. с нем.] / Манфред Науман. — М. : Радуга, 1984. — 424 с.
10. *Степанов Ю. С.* В мире семиотики / Ю. С. Степанов // Семиотика : сб. ст., пер. / сост., вступ. ст. и общ. ред. Ю. С. Степанова. — М., 1983. — С. 5—36.
11. *Тынянов Ю. Н.* Поэтика. История литературы. Кино / Юрий Николаевич Тынянов. — М. : Наука, 1977. — 576 с.
12. *Шестакова Е. Г.* Теоретичні аспекти співвідношення текстів художньої літератури та масової комунікації : автореф. дис. ... д-ра філол. наук / Елеонора Георгіївна Шестакова ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т журналістики. — К., 2006. — 44 с.
13. *Якобсон Р.* Работы по поэтике : переводы / Р. О. Якобсон. — М. : Прогресс, 1987. — 460 с.
14. *Russell B.* The problem of China / Bertrand Russell. — New York : Cosimo, 2007. — 262 p.

В статтю здійснена спроба дослідити особливості соціокомунікативного підходу к проблемам художественної літератури. Автор пропонує інтегративний погляд на феномен художественної літератури як комунікативне средство воспроизведения соціальної пам'яті людства і його місце в системі соціальної комунікації.

The attempt to investigate the features of social and communicative approach to the problems of belles-lettres is represented in the article. The author offers an integrative view on the phenomenon of belles-lettres as a communicative tool of social reproduction of human memory and place thereof in the system of social communication.

Надійшла в редакцію 27 грудня 2010 року